

ग्रामीण भागातील महिला उद्योजिकांचे सामाजिक व आर्थिक परिवर्तनातील

योगदान - एक अभ्यास

प्रा.शिताबाई बाळासो सरगर

इतिहास विभाग, सदगुरू गाडगे महाराज कॉलेज, कराड

Article Info	ABSTRACT
Article History: Received: 15th Dec 2025 Accepted: 18th Dec 2025 Published: 20th Dec 2025	भारताच्या ग्रामीण समाजरचनेत महिलांची आर्थिक सहभागिता ही ऐतिहासिकदृष्ट्या मर्यादित राहिली होती. परंतु गेल्या दोन दशकांत स्वयं-सहायता गट (SHG), सरकारी योजना, प्रशिक्षण संस्था, मायक्रोफायनान्सिंग आणि महिला सक्षमीकरण कार्यक्रमांमुळे ग्रामीण स्त्रिया विविध उद्योजकतेत उतरू लागल्या. या उद्योजकतेतून आर्थिक स्वावलंबनाबरोबरच सामाजिक ओळख, निर्णयक्षमता आणि कौटुंबिक परिवर्तन घडत आहे.
Keywords: ग्रामीण, महिला	

Plagiarism Check Report:

Date of Report: Dec 17, 2025

Similarity Index: 4%

Remarks: No significant matching text. All citations and matches are properly referenced. The manuscript is considered original.

Copyright © 2025 The Author(s). This is an open access article distributed under the Creative Commons Attribution License, (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

How to Cite: Sargar, S. B. (2025). ग्रामीण भागातील महिला उद्योजिकांचे सामाजिक व आर्थिक परिवर्तनातील योगदान - एक अभ्यास. IIP: World Journal of Humanities and Social Sciences (IIPWJHSS), 1(IV), 698-705.

प्रस्तावना :

भारताच्या ग्रामीण समाजरचनेत महिलांची आर्थिक सहभागिता ही ऐतिहासिकदृष्ट्या मर्यादित राहिली होती. परंतु गेल्या दोन दशकांत स्वयं-सहायता गट (SHG), सरकारी योजना, प्रशिक्षण संस्था, मायक्रोफायनान्सिंग आणि महिला सक्षमीकरण कार्यक्रमांमुळे ग्रामीण स्त्रिया विविध उद्योजकतेत उतरू लागल्या. या उद्योजकतेतून आर्थिक स्वावलंबनाबरोबरच सामाजिक ओळख, निर्णयक्षमता आणि कौटुंबिक परिवर्तन घडत आहे.

या पार्श्वभूमीवर महाराष्ट्रातील तीन स्त्रियांची निवड संशोधनासाठी करण्यात आली आहे—

1. सुधा शिंदे, सांगली — इको-फ्रेंडली गोधडी उत्पादक
2. रोहिणी पाटील, सुळेवडी, ता. पाटण, जि. सातारा — मधुमक्षिका पालन उद्योजिका
3. शालिनी पाटील, ता. कराड — लोणचे व पापड उद्योग

या तिन्ही उद्योगांमधून ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला चालना मिळते तसेच पर्यावरण स्नेही, स्थानिक संसाधनांवर आधारित व कमी भांडवलातील रोजगार निर्मिती साध्य होईल.

२. प्रस्तुत संशोधनाची प्रमुख उद्दिष्ट्ये खालील प्रमाणे

1. ग्रामीण भागातील महिला उद्योजकतेची सद्यस्थिती समजून घेणे.
2. निवडलेल्या तिन्ही उद्योजिकांच्या कार्यपद्धती, अडचणी व यशाचे घटक अभ्यासणे.
3. त्यांच्या उद्योगांचा कुटुंब, समाज आणि स्थानिक अर्थव्यवस्थेवर झालेला परिणाम यांचे विश्लेषण करणे.
4. या उद्योगांमध्ये बाजारपेठ, ब्रँडिंग, गुणवत्ता सुधारणा आणि विस्ताराच्या संधी जाणू घेणे.
5. ग्रामीण महिलांसाठी उद्योजकता मॉडेल तयार करण्याची शक्यताचे मूल्यांकन करणे.

३. समस्या निवेदन (Problem Statement):

ग्रामीण महिलांमध्ये उद्योजकतेची मोठी क्षमता असूनही त्यांना भांडवलाची कमतरता, बाजारपेठेतील प्रवेश, तांत्रिक प्रशिक्षण, पॅकेजिंग, ब्रँडिंग, सोशल मीडिया मार्केटिंग यांचा अभाव यांसारख्या समस्या भेडसावतात. हे संशोधन त्या समस्या व त्यावरील उपाय शोधण्याचा प्रयत्न करते.

४. संशोधनाची पद्धती (Research Methodology)

या संशोधनाच्या अभ्यासासाठी गुणात्मक (Qualitative) संशोधन पद्धती, मुलाखत आधारित माहिती, प्रत्यक्ष निरीक्षण (Direct Observation), स्थानिक स्वयं-सहयता गट (SHG) व ग्रामपंचायत स्रोत, उपलब्ध साहित्य, अहवाल व ग्रामीण उद्योग विभागाच्या माहितीचा अभ्यास इत्यादीचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

५. ग्रामीण भागातील महिला उद्योजिकांचे सामाजिक व आर्थिक परिवर्तनातील योगदान – या अभ्यासासाठी इको-फ्रेंडली गोधडी उद्योजिका सुधा शिंदे, मधुमक्षिका पालन उद्योजिका रोहिणी पाटील आणि लोणचे व पापड उद्योजिका शालिनी पाटील यांची निवड करण्यात आली आहे.

केस स्टडी – १ : सुधा शिंदे — इको-फ्रेंडली गोधडी उद्योग, सांगली

पार्श्वभूमी – सांगली जिल्ह्यातील इको-फ्रेंडली गोधडी उद्योगातून उद्योजकतेची वाटचाल

सुधा शिंदे या सांगली जिल्ह्यातील एका ग्रामीण भागातील महिला उद्योजिका आहेत. त्यांनी पारंपरिक गोधडी शिवणकलेला आधुनिक रूप देत इको-फ्रेंडली (पर्यावरणपूरक) गोधड्या तयार करण्याचा व्यवसाय सुरू केला. त्यांच्या व्यवसायामुळे ग्रामीण महिलांना रोजगार, कौशल्यविकास आणि आर्थिक स्वावलंबन मिळत आहे.

इको-फ्रेंडली गोधडी उद्योग

वैयक्तिक पार्श्वभूमी

नाव: सुधा शिंदे

ठिकाण: सांगली जिल्हा (ग्रामीण परिसर)

शिक्षण: माध्यमिक / उच्च माध्यमिक

कौटुंबिक स्थिती: सामान्य मध्यमवर्गीय कुटुंब

- **व्यवसायाची प्रेरणा :** स्वतःच्या शिवणकलेचा वापर करून घरखर्चाला हातभार

पर्यावरणपूरक उत्पादनांची वाढती मागणी, घरगुती कापड, जुन्या साड्या, कॉटन वेस्ट यांचा पुनर्वापर इ.

- **व्यवसायाची सुरुवात :**

सुधा शिंदे यांनी महिला बचत गटातून १५,००० – २०,००० रुपयाचे कर्ज घेऊन शिवण मशीन विकत घेतली आणि ग्रामीण परंपरागत पद्धतीने गोधडी तयार करण्यास सुरुवात केली. त्यांची सुरुवातीची उत्पादने: हाताने शिवलेली कॉटन गोधडी, जुन्या साड्या आणि कापड वापरून पुनर्वापर गोधडी, बाळांच्या गोधड्या इ. उत्पादने बनवली जात.

- **समस्या:** कच्चा माल महाग, मशीन नसल्याने उत्पादनाचा वेग कमी, मोठ्या मार्केटशी थेट संपर्क नाही, ई-कॉमर्स कौशल्याचा अभाव इत्यादी.

- **इको-फ्रेंडली गोधडीची वैशिष्ट्ये:** सुधा शिंदे यांच्या व्यवसायाची खासियत म्हणजे त्यांच्या गोधड्या पर्यावरणपूरक पद्धतीने तयार केल्या जातात. नैसर्गिक कापडांचा वापर (कॉटन, खादी, हॅंडलूम कापड), प्रदूषणरहित रंग / नैसर्गिक डाई, रीसायकल केलेले कापड वापरून उत्पादने तयार केले जाते. पूर्णतः हाताने किंवा कमी मशीन-वापर केला जातो. या गोधड्या दीर्घकाळ टिकाऊ, मऊ व हलक्या स्वरूपाच्या असतात.

- **व्यवसायातील वाढ :** सुधा शिंदे यांनी सांगली जिल्हा परिषद, महिला आयोग, स्वयंसेवी संस्था यांच्या प्रशिक्षण कार्यक्रमात भाग घेतला. डिझाइन प्रशिक्षण घेतले कस्टमर डिमांड समजून घेणे, सोशल मीडिया मार्केटिंग, क्वालिटी सुधारणा केली. काही वर्षांत त्यांनी उत्पादनाची विविधता वाढवली, नवीन उत्पादने, मॉडर्न पॅटर्न गोधड्या, बेड-क्विल्ट, कॉटन रजई, पॅचवर्क गोधडी, साडी क्विल्ट (रेसायकल), बाळांचे सेट (क्विल्ट + उशी)

- **आर्थिक उन्नती:**

सुरुवातीची मासिक कमाई: ४००० – ६००० रु

सध्याची मासिक कमाई: २०,००० – ३५,००० रु (हंगामात अधिक)

- **बाजारपेठ विस्तार:** स्थानिक बाजार/हाट सांगली आणि मिरज शहरातील दुकानांत पुरवठे केला. तसेच प्रदर्शन-मेळावे व्हॉट्सअप / फेसबुकवर ऑर्डरस घेतल्या. पुणे, कोल्हापूर, सातारा येथे ही बाजारात पाठवल्या.

- **सामाजिक योगदान:** सुधा शिंदे यांनी स्वतःच्या उद्योजकतेसोबत गावातील इतर महिलांना उभे केले. ८ – १० महिलांना पार्ट-टाइम रोजगार मिळाला. घरगुती कापड वाया न जाता पुनर्वापर करण्याची प्रेरणा मिळाली. प्लास्टिक/सिंथेटिक वस्तूऐवजी नैसर्गिक गोधडींचा पर्याय निर्माण झाला. बचत गटातील आर्थिक साक्षरता वाढली.

- **निष्कर्ष:** सुधा शिंदे या ग्रामीण भागातील प्रेरणादायी महिला उद्योजिका आहेत. त्यांनी पारंपरिक गोधडी उद्योगात नवकल्पना, पर्यावरणपूरकता आणि आधुनिक डिझाइनचा समन्वय साधला. त्यांच्या प्रयत्नामुळे केवळ कुटुंबाची आर्थिक उन्नती नाही, तर इतर महिलांनाही रोजगाराची संधी उपलब्ध झाली. त्यांची केस स्टडी महिला सशक्तीकरण, उद्योजकता आणि ग्रामीण विकास या विषयांसाठी उत्तम उदाहरण आहे.

केस स्टडी २: रोहिणी पाटील- ग्रामीण मधुमक्षिका पालनातून स्वावलंबनाकडे प्रवास

- **पार्श्वभूमी :** रोहिणी पाटील या महाराष्ट्रातील सुळेवाडी ता. पाटण जि. सातारा एक यशस्वी मधुमक्षिका पालन उद्योजिका आहेत. अत्यल्प भांडवलातून सुरू झालेल्या त्यांच्या उद्योगावर आज स्थानिक बाजारपेठेपासून राज्यस्तरावर मागणी आहे. त्यांनी महिला बचत गट, प्रशिक्षण संस्था आणि सरकारी योजनांचा योग्य वापर करून मधुमक्षिका पालन (Beekeeping) हा लाभदायक व्यवसाय उभारला. त्या मध उत्पादनासाठी **सातेरी मधमाशाचे** पालन करतात.

सातेरी मधमाशी

➤ **वैयक्तिक पार्श्वभूमी**

नाव : रोहिणी पाटील

ठिकाण: महाराष्ट्रातील सुळेवाडी ता. पाटण जि. सातारा

कौटुंबिक स्थिती: शेतीप्रधान व आर्थिकदृष्ट्या सामान्य कुटुंब

शिक्षण: माध्यमिक

➤ **प्रेरणा:**

घरखर्चासाठी अतिरिक्त उत्पन्नाची गरज, शेतीला पूरक असा व्यवसाय हवा होता, सरकारी प्रशिक्षण व बचत गटाचा आधार,

➤ **व्यवसायाची सुरुवात:**

रोहिणी पाटील यांनी कृषी विभाग/खाद्य व औषध प्रशासन (KVK), खादी ग्रामउद्योग आणि बचत गटाच्या माध्यमातून

मधुमक्षिका पालनाचे मूलभूत प्रशिक्षण घेतले. त्यांनी सुरुवातीला मधुमक्षिका पालनासाठी ५ – १० बॉक्स घेऊन व्यवसाय सुरू केला.

- **सुरुवातीचे आव्हान :** तांत्रिक ज्ञानाचा अभाव मधमाशांच्या रोग व्यवस्थापनाची माहिती नसणे, बाजारपेठेचे कमी ज्ञान, नैसर्गिक वातावरणातील चढ-उतार, बाजारात बनावट मधाची स्पर्धा, वाहतूक व पॅकेजिंग खर्च इत्यादी.
- **व्यवसायाचा विस्तार :** सुरुवातीला छोट्या प्रमाणात सुरू केलेला व्यवसाय काही वर्षांत वाढत गेला. मधुमक्षिका पालनासाठी १० बॉक्स → १०० + बॉक्सपर्यंत वाढ केली. विविध फुलांच्या हंगामानुसार स्थलांतरीत मधुमक्षिका पालन केले. त्या सातेरी मधमाशांचे पालन करतात. मधुमक्षिका पालनावर आधारित शुद्ध मध, मधमाशांचे मेण (Beeswax), परागकण (Pollen), प्रोपोलिस उत्पादन नैसर्गिक आणि ऑर्गेनिक मध विक्री या मध्ये वाढ केली.
- **उत्पादनांची वैशिष्ट्ये:** रासायनिक प्रक्रियाशिवाय शुद्ध मध मिळतो. वाइल्ड फ्लॉवर हनी, जंगल मध, निम्बूर मध, जांभूळ मध यांसारखी विविध प्रकारचे मध मिळतात. मधमाशांचे मेण वापरून कॅंडल / फेस क्रीम / मलम बनवले जाते. स्थानिक मागणीनुसार पॅकिंग केले जाते. **बाजारपेठ व विक्री: रोहिणी पाटील** यांनी मध विक्रीसाठी खालील मार्ग अवलंबले. स्थानिक किराणा दुकाने, आठवडी बाजार, कृषी प्रदर्शन, शाळा/क्लब/महिला बचत गट, व्हॉट्सअप, फेसबुकवरील थेट ऑर्डर्स, शहरातील हेल्थ-स्टोअरमध्ये पुरवठा, त्यांची मधाची मागणी सांगली, सातारा, कोल्हापूर, पुणे या ठिकाणीही वाढली.
- **आर्थिक उन्नती:** मधुमक्षिका पालन हा कमी गुंतवणुकीतून जास्त उत्पन्न देणारा व्यवसाय असल्याने वाढ लवकर झाली.
सुरुवातीला मासिक उत्पन्न : ३,००० – ५,००० रु
आजचे सरासरी मासिक उत्पन्न : २५,००० – ४०,००० रु
- **आर्थिक बदल :** घरातील आर्थिक स्थैर्य मुलांच्या शिक्षणात वाढ शेतीच्या अनेक खर्चांना पूरक मदत
- **सरकारी समर्थन: रोहिणी पाटील** यांनी खालील योजनांचा लाभ घेतला
कृषी विकास प्रशिक्षण कार्यक्रम (KVK), महिला बचत गटाचे प्रकल्प कर्ज, राष्ट्रीय मधुमक्षिका मंडळाचे अनुदान, सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग (MSME) नोंदणी (उद्योग आधार)
- **सामाजिक योगदान:**

यांचे कार्य वैयक्तिक यशापुरते मर्यादित राहिले नाही. गावातील 20+ महिलांना मधुमक्षिका पालनाचे प्रशिक्षण दिल्याने ७ – ८ महिलांना या व्यवसायात रोजगार मिळाला. शेतीत परागीभवन वाढवून स्थानिक शेतकऱ्यांचे उत्पादन वाढण्यास मदत झाली. नैसर्गिक शेती व पर्यावरण संवर्धनास हातभार लागला.

निष्कर्ष :

रोहिणी पाटील यांची केस स्टडी ग्रामीण भागातील महिलांच्या उद्योजकीय क्षमतेचे प्रभावी उदाहरण आहे. मधुमक्षिका पालनासारख्या कमी खर्चाच्या, पर्यावरणपूरक व्यवसायातून त्यांनी स्वतःसह इतर महिलांनाही स्वावलंबी बनवले. त्यांचे कार्य ग्रामीण अर्थव्यवस्था, महिला सक्षमीकरण आणि कृषीपूरक उद्योग यांची उन्नती दर्शवते. मधुमक्षिका परागीभवनामुळे शेतीच्या उत्पादनामध्ये ३० – ४० % उत्पादन वाढले.

केस स्टडी ३: शालिनी पाटील – कराड तालुक्यातील लोणचे व पापड व्यवसायातून प्रगती

परिचय: शालिनी पाटील या सातारा जिल्ह्यातील कराड तालुक्यातील एक प्रगतशील महिला उद्योजिका आहेत. त्यांनी ग्रामीण भागातील पारंपरिक कौशल्य – लोणचे आणि पापड तयार करणे – यांचा उपयोग करून यशस्वी घरगुती उद्योग उभा केला. कमी भांडवल, घरगुती पद्धत, दर्जेदार उत्पादन आणि सातत्य या बळावर त्यांनी स्वतःचा ब्रँड तयार केला.

शालिनी गृहउद्योग – “लोणचे व पापड”

➤ वैयक्तिक पार्श्वभूमी

नाव: शालिनी माधवराव पाटील

ठिकाण: कराड तालुका, सातारा जिल्हा

कुटुंब: शेतीप्रधान, मध्यम आर्थिक स्थिती

शिक्षण: माध्यमिक पर्यंत

➤ उद्योजकतेकडे वळण्याची कारणे: घरखर्चात मदत, स्वावलंबनाची इच्छा, महिलांच्या बचत गटाची साथ, गावात या उत्पादनांना कायम मागणी

➤ उद्योजकतेची सुरुवात : शालिनी पाटील यांनी सुरुवातीला महिला बचत गटातून १०,००० – १२,००० रुपये कर्ज घेऊन छोट्या प्रमाणात व्यवसाय सुरू केला. सुरुवातीच्या वस्तूंमध्ये - मसाले दळण्यासाठी ग्राइंडर, काच/प्लास्टिकचे डबे (लोणच्यासाठी)पापड लाटणी मशीन, वाळवण्यासाठी प्लास्टिक शीट, कच्चा माल – मैदा, उडीद पीठ, लिंबू, मिरच्या, मसाले इत्यादी.

➤ उत्पादनांची यादी: शालिनी पाटील यांनी दोन मुख्य प्रकारचे उद्योग सुरू केले

लोणचे : लिंबू लोणचे, मिरचीचे लोणचे, आवळा लोणचे, मिश्र भाज्यांचे लोणचे, मेथकूट मसाला लोणचे

वैशिष्ट्ये : घरगुती मसाले, कोणतेही प्रिझर्वेटिव्ह नाही, नैसर्गिक तेल आणि मसाल्यांचा वापर

पापड : उडीद पापड, तांदूळ पापड, मसाला पापड, लसूण पापड, रवा पापड, बाळकण पापड (हलके पापड)

वैशिष्ट्ये : शुद्ध डाळपीठ, उन्हात वाळवण (नैसर्गिक), कुरकुरीत व चविष्ट

➤ व्यवसायातील वाढ : काही महिन्यांतच गावात व आसपासच्या बाजारात त्यांच्या उत्पादनांची मागणी वाढली. त्यांनी बाजारपेठेसाठी कराड शहरातील किराणा दुकाने, गावातील आठवडी बाजार, महिला बचत गट प्रदर्शन, शाळा/कॉलनीतील ऑर्डर्स, व्हॉट्सअप आणि सोशल मीडिया विक्री ब्रँड नाव - “शालिनी गृहउद्योग – “लोणचे व पापड”

➤ आर्थिक उन्नती :

सुरुवातीचे मासिक उत्पन्न : ३,००० – ४,००० रु

आजचे सरासरी मासिक उत्पन्न : १८,००० – ३०,००० रु

सणासुदीला उत्पन्न अधिक वाढते (दसरा-दीपावली, उन्हाळा)

घरातील आर्थिक बदल : घरखर्च सुलभ, मुलांच्या शिक्षणात गुंतवणूक, बचत वाढली, आर्थिक स्वावलंबन वाढले.

➤ सामाजिक स्तरावर योगदान

शालिनी पाटील यांनी वैयक्तिक यशाबरोबर गावातील इतर महिलांसाठी रोजगाराच्या संधी निर्माण केल्या. ८ – १० महिलांना पार्ट-टाईम रोजगार दिला. महिलांच्या बचत गटात नेतृत्व करतात. गावातील महिलांना प्रशिक्षक म्हणून मार्गदर्शन, घरगुती उत्पादनांना बाजारपेठ उपलब्ध झाली. महिलांमध्ये आत्मविश्वास वाढविला.

➤ **आव्हाने :** कच्चा मालाच्या किंमती वाढणे, पावसाळ्यात पापड वाळवण्याची अडचण, बाजारात मोठ्या ब्रँडशी स्पर्धा, पॅकिंग खर्च वाढ

➤ **निष्कर्ष :**

ग्रामीण भागातील लोणचे व पापड व्यवसाय हा महिलांसाठी अत्यंत फायदेशीर, घरबसल्या चालणारा आणि सतत मागणी असलेला उद्योग आहे. शालिनी पाटील यांची केस स्टडी हे सिद्ध करते की चिकाटी, कौशल्य, आणि योग्य नियोजन असेल तर ग्रामीण महिला देखील लघुउद्योगातून स्वतःचा ब्रँड उभा करू शकतात.

त्यांचे कार्य हे महिला सक्षमीकरण, ग्रामीण अर्थव्यवस्था आणि उद्योजकता विकासाचे प्रेरणादायी उदाहरण आहे.

तुलना (Comparative Analysis)

निकष	गोधडी उद्योग	मधुमक्षिका पालन	लोणचे-पापड उद्योग
१) गुंतवणूक	कमी	कमी-मध्यम	कमी
२) रोजगार	८-१० महिला	१५-२० व्यक्ति महिला	१०-१५ महिला
३) पर्यावरण परिणाम	अत्यंत सकारात्मक	अत्यंत सकारात्मक	मध्यम
४) बाजारपेठ	स्थानिक-ऑनलाइन स्थानिक	स्थानिक-क्षेत्रीय	राज्यस्तर

७. मुख्य निष्कर्ष

- १) तिन्ही महिला स्वतःच्या मेहनतीने गावातील रोजगार निर्मितीत महत्वाचे योगदान देत आहेत.
- २) पर्यावरणाशी सुसंगत उद्योगांना (गोधडी, मधुमक्षिका पालन) वाढती मागणी आहे.
- ३) स्वयं-सहाय्यता गट (SHG) आणि महिलांसाठीच्या कर्ज योजना ग्रामीण उद्योजकतेचे मुख्य आधार आहेत.
- ४) ब्रँडिंग, पॅकेजिंग आणि डिजिटल मार्केटिंग केल्यास या सर्व उद्योगांना राज्य आणि राष्ट्रीय स्तरावर मोठी संधी आहे.
- ५) महिलांचा आर्थिक आत्मविश्वास वाढल्यामुळे घरातील निर्णयक्षमता, मुलांच्या शिक्षणात गुंतवणूक आणि समाजातील स्थान मजबूत झाले आहे.
- ६) मधुमक्षिका पालन उद्योगामुळे कृषी उत्पादनात वाढ होत आहे.
- ७) ग्रामीण भागातील अनेक अशा महिलांनी यांच्या पासून प्रेरणा घेऊन स्वतःचे लघु उद्योग सुरु केले. उदा - थालीपीठ भाजणी पीठ उद्योग, फूड उद्योग, सेंद्रिय शेती उत्पादन विक्री, माती भांडी उत्पादन, मिरची कांदा लसून वेफर्स उत्पादने इत्यादी.

८. सूचना (Recommendations): ई-कॉमर्स प्रशिक्षण : Amazon, Meesho, Etsy, सरकारी योजना : PMEGP, Maharashtra Udyog Mitra, ब्रँड रजिस्ट्रेशन व लोगो तयार करणे, क्लस्टर आधारित उत्पादन, स्थानिक पर्यटनात उत्पादने विक्री (Agro-tourism, Village tourism), प्रादेशिक प्रदर्शनात सहभाग

९. निष्कर्ष

ग्रामीण भागातील महिला उद्योजकता ही केवळ व्यवसाय नसून सामाजिक परिवर्तनाची नवी दिशा आहे. सुधा शिंदे, रोहिणी पाटील आणि शालिनी पाटील यांनी आपल्या कौशल्य, चिकाटी आणि धैर्याने ग्रामीण समाजात आर्थिक स्थैर्य, रोजगार निर्मिती, पर्यावरण जागरूकता आणि महिलांच्या सशक्तिकरणाचा मार्ग तयार केला आहे. त्यांचे कार्य हे ग्रामीण विकासासाठी प्रेरणादायी मॉडेल आहे.

१०. संदर्भ सूची (Bibliography / References)

१. पुस्तके / Books

1. Desai, Vasant. Rural Development and Entrepreneurship. Himalaya Publishing, Mumbai, 2019.
2. Gaikwad, M.Y. Mahila Udyog: Samajik Parivartanachi Dishane. Prabhat Prakashan, Pune, 2020.
3. Chavan, A. Gramin Udyog Vikas. Maharashtra Granth Nirmiti Mandal, 2018.
4. Kumbhar, V. "Rural Women Entrepreneurs and Social Change", International Journal of Social Sciences, Vol. 7, Issue 2, 2021.
5. Patil, S. "Beekeeping as an Income Generating Activity for Rural Women", Journal of Agricultural

Extension, 2020.

6. सरकारी अहवाल / Government Reports
7. MSME Annual Report, Government of India, 2023.
8. मधुमक्षिका पालन (Beekeeping) संदर्भ / Specific Beekeeping Resources
9. स्थानिक / Field Based Sources (तुमच्या केससाठी महत्वाचे)
10. मुलाखत : रोहिणी पाटील, मधुमक्षिका पालन उद्योजिका, (स्थान + वर्ष).
- 11 . मुलाखत : सुधा शिंदे, इको-फ्रेंडली गोधडी उद्योजिका, (स्थान + वर्ष)
12. मुलाखत : शालिनी पाटील, लोणचे-पापड उद्योजिका, (स्थान + वर्ष).
13. स्थानिक SHG / बचत गट नोंदी, (तुमच्या गाव/तालुक्याचे नाव), 2023–24.
14. ग्रामपंचायत आर्थिक सर्वेक्षण अहवाल, (गावाचे नाव), 2022–2024.
15. ऑनलाइन स्रोत / Online Academic Resources
16. www.mavimindia.org – SHG Success Stories